

Яким Запаско,

академік Академії наук Вищої школи України, доктор мистецтвознавства,
професор Львівської академії мистецтв

«Книга, як і хліб, має бути доступна кожній сім'ї».

Державні видавництва нині перебувають у скрутному становищі.

Більшість приватних видавництв працює без редакторів, коректорів, техредакторів, вражаючи своїм непрофесіоналізмом.

Університетські видавництва об'єднали свої зусилля для випуску унікальних наукових праць визначних українських вчених. Засновуються міжвідомчі бібліотечні серії.

Але успішно розпочата книговидавнича справа сьогодні стоїть на грані катастрофи, оскільки споруджувані перед нею перепони, що заважають її розвитку, продовжують множитися.

Робота на комп'ютерах створює в деякого хибне уявлення доступності, легкості праці на них, про не обов'язковість фахової освіти, а це зумовлює приплив до видавничої діяльності непрофесіоналів, і, відповідно, випуск низькопробної продукції, втрату напрацьованих століттями традицій українського друкарства.

Певним чином поліпшенню справи у видавничій галузі може сприяти благодійництво, спонсорство, але без серйозної допомоги, без втручання держави книговидавцям не обійтись.

«Книга, як і хліб, має бути доступна кожній сім'ї» — таке кредо записане в рішенні представницької Міжнародної конференції «Законодавство в світі книги: шляхи реалізації в Україні рекомендацій Ради Європи», що відбулася у 1996 р. Однак, на жаль, сучасний стан видавничої справи в нашій країні не дозволяє найближчим часом втілити рішення в життя. Про це свідчать сумні факти. Якщо у 1989 р. в Україні на одного мешканця було видано 4 прим. книг, у 1992 р. — 3, то в 1996 — по 0,99¹. Або такі невтішні цифри. За даними Книжкової палати України, в 1995 р.

вийшло друком 6,1 тис. назв книг, тоді як у ФРН — 65 тис., Англії — 80 тис., США — 140 тис.² За даними тієї ж Книжкової палати, на сто українців тепер припадає 7 видань рідною мовою, тоді як, приміром, в Україні на сто росіян випускається 54 видання російською мовою.

Такий стан справ турбує не тільки видавців, а й широкі верстви населення. Надрукувати нині книжку, навіть невеличку за обсягом і скромно оздоблену, — значна проблема, і автор знає те з власного досвіду. Для видання науково-популярного нариса «Ошатність української рукописної книги», приуроченого до 1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні, що відзначалося у 1998 р., довелося особисто добувати кошти.

Д. ф. н. М. Тимошик, проаналізувавши підшивки української періодики, зауважив, що «навіть тоном самих заголовків газетних публікацій можна відчувати, як із роками все менше й менше оптимізму приносить вітчизняним книговидавцям і книгорозповсюджувачам дика, не контрольована державою ринкова стихія, в яку тією ж державою бездумно було кинуте все, що вкладається в таке архіважливе і стратегічно сильне поняття, як національна книга — надбання вікової мудрості нашого народу, запорука його самобутності, сили і волі». Дослідник подає деякі з таких заголовків: «За бідну культуру замовимо слово» (В. Бурбан. Вечірній Київ, 1990, 27 жовт.); «Захистити друковане слово» (Літ. Україна, 1991, 4 лип.); «На шляху до остаточного щезання? Доля української книги в суверенній Україні» (В. Чуйков. Літ. Україна, 1993, 9 вер.); «Прощавай, українська книго» (В. Біленко. Сіл. вісті, 1996, 12 лип.); «Закон, якого так довго чекали, доб'є книговиробника» (Києв. ведомости, 1996, 28 авг.)³.

Під кінець 1990 р., коли настала зовсім три-

¹ Тимошик М. Її величність — книга: Історія видавничої справи Київського університету 1834—1999. — К., 1999. — С. 268.

² Видавнича справа в Україні. 1991—1996: Бібліогр. покажчик. — К., 1996. — С. 5.

³ Тимошик М. Її величність — книга. — С. 262—263.

вожна ситуація (ряд видавництв через нестачу паперу, який надходив раніше з Росії, призупинив діяльність), представники творчої, наукової і видавничої еліти, згуртувавшись, надіслали листа до Голови Верховної Ради України і Голови Ради міністрів, який закінчувався такими словами: «Ми звертаємось до Вас, вищих державних діячів України, за допомогою. Захистіть книгу!»⁴. Цей стурбований голос було почуто, видавництва українських книг отримали певні пільги, але не надовго — у 1996 р. їх скасували.

У скрутному становищі опинилися й державні видавництва, котрі впродовж багатьох років задовольняли потребу населення України в художній та науковій літературі, сучасній і класичній. Натомість почали одне за одним виникати приватні невеличкі видавництва, які, не маючи кваліфікованих фахівців видавничої і поліграфічної справи, спрямували свої зусилля на випуск дрібної, але прибуткової друкарської продукції.

Приватні видавництва (скоріше студії) вдаються до комп'ютерної друкарської технології з відносно дешевим обладнанням, розміщеним практично на одному столі, обслуговувати котре може одна людина. Таких видавничих студій тільки у Львові з'явилося близько двох десятків, зокрема «Гердан», «Афіша», «Стрім» (спеціалізуються на випуску різноманітних каталогів, буклетів, проспектів, календарів, етикеток тощо), «Світло й тінь» (випускає в основному фотоальбоми та книги з фотомистецтва), «Галицька брама» (береться за видання підручників і журналів), «Олір» та «Фаріон» (спеціалізуються на випуску поштів, календарів). Лише деякі з них («Афіша», «Брати Сиротинські і К⁰») іноді друкують багатокольорові альманахи з образотворчого мистецтва, науково-популярні нариси про окремих митців і мистецтвознавців. У цілому ж друкowana продукція цих та інших приватних видавництв, що працюють, як правило, без редакторів і коректорів, рясніють грубими граматичними й фактичними помилками, вражають невчитаними та неохайно набраними й поспішно виданими друками. Зате на зголоднілий книжковий ринок пішли партії «анжелік», «амазонок», численні томи детективного читива.

Природно, що державним видавництвам, покликаним випускати художню, навчальну та наукову літературу, яка не дає швидких і великих прибутків, а часто буває збитковою, необхідно було шукати якісь шляхи виживання, виходу з цієї

прикрої ситуації. Отож, заслуговує схвалення ініціатива, зокрема університетських видавництв — «Либідь» при Київському, «Світ» при Львівському і «Основа» при Харківському університетах, до яких приєдналася згодом ще й «Вища школа», — заснувати міжвідомчі бібліотечні серії «Пам'ятки історичної думки України» та «Літературні пам'ятки України» і публікувати в них унікальні праці, значна частина яких тривалий час не видавалася в країні або була недоступна широкому загалу, причому видавати їх великими тиражами. Експеримент виявився вдалим. Вийшли в світ кілька праць М. Грушевського, зокрема «Ілюстрована історія України», в основу якої покладено не діяння князів і царів, а культуру, етнографію, суспільні й правові засади народу; інших авторів: «Історія запорізьких козаків» Д. Яворницького, «Нариси історії України» Д. Дорошенка, «Історія України» І. Крип'якевича, «Історія Слобідської України» Д. Багалія, «Історія України-Русі» М. Аркаса, «Історія української літературної мови» І. Огієнка, «Історія української літератури» (у двох томах) М. Возняка, «Пізнай у собі людину» Григорія Сковороди. Видавництво «Либідь», залишаючись вірним традиційній для нього темі шевченкіани, в ці роки видало ряд творів Кобзаря і книг про нього, зокрема визначним явищем у новітній шевченкіані була публікація книги «Вічний як народ. Сторінки до біографії Т. Г. Шевченка» (автори О. Руденко та Н. Петренко, передмова акад. І. Дзюби). Видання побудоване, здебільшого, на невідомому або маловідомому архівному матеріалі, багато ілюстроване. У 1999 р. тут вийшов ще один шедевр книжкового мистецтва — монографія сучасного українського вченого-мистецтвознавця і богослова Д. Степовика «Історія української ікони Х—ХХ ст.», яка, по праву, вважається одним із кращих видань 90-х років, відзначена на конкурсах книг найвищими нагородами в Україні й поза її межами.

Звернемо увагу на участь у реалізації названих міжвідомчих бібліотечних серій видавництва «Світ» при Львівському університеті. Впродовж 90-х років тут побачили світ, крім вищезгаданих капітальних праць Д. Яворницького, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, М. Возняка, Г. Сковороди, ще такі наукові монографії і навчальні посібники: «Богдан Хмельницький» та «Історія українського війська» І. Крип'якевича, «Українські Січові Стрільці», «Чому ми хочемо самостійної України» С. Рудницького, «Соціально-економічна географія України» за редакцією О. Шаблія та ін.

Кожне видання вийшло в ошатному оформленні, у належному поліграфічному виконанні, значними тиражами й швидко розійшлося. Здавалося б, шлях книги до українського читача знайдено. Однак загальна фінансово-економічна

⁴ Звертаємось за допомогою: Відкритий лист Голові Верховної Ради України Л. Кравчуку і Голові Ради міністрів В. Фокіну // Друг читача. — 1990. — 13 груд.

скрута в державі продовжувалась, і це призвело до згортання успішно розпочатої книговидавничої справи, до скорочення випуску назв книг, зменшення їх тиражів, до ускладнень з їх реалізацією. «Якщо подібне становище ближчим часом не зміниться, то українська книга може загинути, а це, в свою чергу, матиме катастрофічні наслідки для суспільства в цілому»⁵. Слова ці були сказані директором видавництва «Світ», к. ф. н., доц. Львівського університету І. Мельником у 1996 р., коли видавництво відзначало своє 50-ліття. На жаль, з того часу мало що змінилося. Університетські видавництва, і не тільки вони, змушені припинити випуск унікальних, украй потрібних сьогодні творів.

Постає питання: невже і в третьому тисячолітті залишиться такою ж непродуманою, бездумною політика держави у цій архіважливій сфері нашого буття, якою є книга, воістину хліб наш насущний?

Викликає стурбованість і мистецький рівень, художнє оформлення видавничої продукції. Маємо на увазі літературні твори, наукові дослідження, книги для дітей. Адже вірно сказано: художня форма книги — її візитна картка, бо коли читач заходить до книжкової крамниці, він, насамперед, звертає увагу на ті книги, навіть не за його фахом, які виділяються серед інших своїм «ошатним вбранням». Зацікавити читача покликаний навіть спеціальний елемент книжкової структури — суперобкладинка, яка часто супроводжує видання у твердих оправах для збереження їх від забруднення, а головним чином, для реклами книги. До речі, українська книга здавна виділялася з-поміж інших слов'янських кириличних видань особливою увагою до елементів художнього оздоблення. Це було, зокрема, в період її рукописного існування (XI — перша половина XVI ст.), стародрукованого (друга половина XVI—XVIII ст.) і в новітній час (XIX—XX ст.). Ще в XI ст. Мічка, один з каліграфів т. зв. Архангельського Євангелія 1092 р., виготовленого на Київщині, із захопленням говорив про найбільшу прикрасу цього манускрипту: «А люба заставице». У 1916 р. Ф. Тітов, автор капітальної монографії про друкарню Києво-Печерської лаври, писав: «Але ні в чому так яскраво не виявилась любов і повага давньоруських людей до книги, як у їх бережливості і намаганні якнайкраще прикрасити свої писані книги»⁶. Підтвердженням цих слів можуть слугувати всесвітньовідомі шедеври українського книжкового мистецтва XI ст. — київські кодекси — Ос-

тромирове Євангеліє 1056—1057 рр. та Ізборник Святослава 1073 р. з високохудожніми декоративними прикрасами й мініатюрами, виконаними у барвах і золотом, славнозвісний Київський Псалтир 1397 р. зі 302 філігранно відточеними малюнками, які вдало ілюструють текст книги, або знамените Пересопницьке Євангеліє 1556—1561 рр. — унікальна пам'ятка ренесансної культури в Україні, на якій складають присягу наші президенти.

Багатий мистецький арсенал рукописної книги перейняли й українські стародруки, котрі буквально рясніють декоративними й сюжетними гравюрами-ілюстраціями. До речі, текстові ілюстрації у східнослов'янських стародруках уперше були застосовані саме в Україні — у Крилоському Євангелії Учительному 1606 р. (Івано-Франківщина). Львівський Апостол Івана Федорова був так майстерно видрукуваний і талановито оздоблений, що на надгробній плиті його видавця у Львові було викарбувано: «Друкар книг пред тым не виданых». І в наступні століття (аж до недавнього часу) книга, навіть добротна видана, на високоякісних матеріалах, з численними елементами художнього оздоблення, часто з творами видатних майстрів шрифту, орнаментальних прикрас, сюжетних ілюстрацій, з поміркованою ціною була цілком доступною, безперешкодно знаходила шлях до читача.

На превеликий жаль, нині в художньому оформленні книг, як і в самому їх випуску, відбуваються негативні процеси. Лише вряди-годи видавництвам, зокрема університетським, «Вищій школі» та спеціалізованому видавництву «Мистецтво», вдається опублікувати належні художньо й поліграфічно виконані книги. В більшості видання і художньої, і наукової, і навчальної літератури виходять (як правило, коштом спонсорів) без мистецьких прикмет, в м'яких обкладинках, без ілюстрацій. Спонсорів естетика книги не цікавить, їм подавай прибуток, як від будь-якого продукту народного господарства. Художники-фахівці книжкової справи, яких, до речі, готують Українська академія друкарства (Львів), Українська академія образотворчого мистецтва і архітектури (Київ), Художньо-промисловий інститут (Харків), а також деякі середні художні заклади, змушені шукати роботу будь-де, зокрема у названих вище дрібних приватних друкарських закладах, втрачаючи при цьому набуту академічну кваліфікацію.

З метою здешевлення книговидавничого процесу в царині художнього конструювання та оформлення книги тепер дедалі ширше застосовується сучасна комп'ютерна техніка, яка пропонує широкий спектр послуг: сканування оригіналу, редагування, виконання деяких нескладних

⁵ Мельник І. «Світ відкриває двері у світ» // Книжк. світ. — 1996. — № 2 (5). — С. 3.

⁶ Тітов Ф. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк (1606—1616—1721 гг.). — К., 1916. Т. 1. 1606—1616—1721. — С. 20—21.

художніх робіт, ретуш, верстку. Отож, використання комп'ютерної техніки у книговидавничій справі нібито подає неозорі перспективи в подальшому розвитку цієї галузі. Однак є й небезпека, зокрема стандартизація розроблених програмістами схем. Робота на комп'ютерному обладнанні створює хибне уявлення доступності, легкості праці на ньому, у т. ч. в царині художнього оформлення, а це зумовлює приплив до видавничої діяльності нефахівців і випуск неякісної продукції.

Сумну нашу розмову про видання і художнє оформлення книг в Україні хотілося б завершити на мажорній ноті. Йтиметься про видання дитячої літератури. Щоб поліпшити бодай якоюсь мірою своє фінансове становище, деякі державні видавництва вдаються до випуску невластивої їхньому профілю дитячої літератури. Оформлені яскраво, барвисто, ці книжки довго не залежуються на полицях крамниць і дають певний прибуток. Випускають їх і такі згадані нами солідні видавництва, як «Либідь», «Світ», «Основа», і деякі інші республіканські та обласні державні видавництва: «Каменярь» у Львові, «Прапор» у Харкові, «Січ» у Дніпропетровську, «Донбас» у Донецьку, «Карпати» в Ужгороді та ін. Але є й спеціалізовані видавництва дитячої літератури, як, наприклад, приватне київське видавництво з кумедною назвою «А-ба-ба-га-ла-ма-га», котре випустило тільки у 1997 р. низку казок: «Івасик-Телесик», «Пан Коцький», «Коза-дереза» тощо, книжки «Білосніжка та семеро гномів», «Улюблені вірші» тощо. Художнє оздоблення й ілюстрації для них виконали талановиті митці Олександр Кошель, Кость Лавро, Оксана Ігнашенко, Вікторія Ковальчук, Олег Петренко та ін.

Однак найбільше уславилося своїми виданнями для дітей видавництво «Веселка». Це найбільше у світі спеціалізоване державне видавництво дитячої літератури, яке за час свого існування випустило для дошкільнят і школярів близько дев'яти тисяч назв книжок загальним тиражем 1 млрд. 100 млн. прим., що експортуються в понад 100 країн світу. В останні роки у видавництві започатковано нові серії, тематичні розділи: «Українське відродження», історична бібліотека для дітей «Золоті ворота», «Гетьмани України», «Кошові Запорізької Січі», «Золота бібліотека учня», «Світочі», «Живиця», «Україна — рідний край», «Перші книжечки дитячого садка», «Казки народів світу».

Чільне місце у виданнях «Веселки» посідає шевченкіана. З часу заснування видавництва побачили світ 44 видання творів Кобзаря загальним тиражем 14 млн. 550 тис. прим. Особливою популяр-

ністю в юних читачів користуються «Кобзар», двотомне видання «Поезії», «Буквар південноруський» 1861 р., який перевидано через 130 років після першої публікації.

Видання «Веселки» відзначаються високими мистецькими якостями, оригінальністю задуму і майстерністю виконання. Особливої привабливості надає їм багатоколірність як зовнішніх елементів книги — обкладинок, так і внутрішніх прикрас — орнаментальних і сюжетно-фігуративних, якими видання буквально рясніють. У багатьох з них образотворчий елемент значно перевищує літературний. До художнього оформлення залучалися й залучаються провідні українські майстри — живописці й графіки В. Касіян, Г. Якутович, А. Базилевич, В. Литвиненко, М. Стороженко, С. Караффа-Корбут, О. Івахненко, Надія Лопухова, В. Юрчишин; майстер народного розпису, народний художник України, лауреат Державної премії ім. Т. Г. Шевченка Марія Приймаченко, а також митці молодшої генерації — О. Семченко, В. Ковальчук, К. Штанко, Ю. Чеканюк, В. Перевальський, С. Артюшенко та ін.

Книжки «Веселки» відзначено багатьма дипломами й преміями на українських та міжнародних конкурсах, виставках. «Веселка» не має видавничих привілеїв, і так само, як і інші видавництва України, перебуває у фінансово-економічній скруті. Не легко їй дається кожна книжка, але вона наполегливо розвиває ділові зв'язки переважно з зарубіжними українськими благодійними організаціями, товариствами й окремими меценатами. Чимало книг, приміром, вийшло й підготовлено до друку в серії «Нашого цвіту — по всьому світу». Частина видань у цій серії, а також деякі поза-серійні книжки виходять за сприяння «Товариства української мови», Інституту модерного мистецтва, хору «Сурми з Чикаго», Фондації родини Фещенків-Чопівських, Анастасії та Іванни Горчинських, сім'ї пані Н. І. Хойницької. Підтримку видавництву надає група діячів української культури з Австралії на чолі з письменником Дмитром Нікітченком, а також родина відомих меценатів з Австралії — Марії та Михайла Гоянів.

Ми назвали лише деяких благодійників, які допомагають «Веселці» триматися на плаву, але, зрозуміло, що таке благодійництво, та ще й з-за кордону, не може вивести з кризового стану вітчизняне книгодрукування, тим більше, коли йдеться про видання капітальних, часто багатотомних художніх творів, наукових досліджень, енциклопедій тощо, які вимагають великих коштів. Без серйозного втручання держави у цю справу не обійтись.